

Literatuurselectie

Brown, E.D., G. Catalano & P.J. Taylor (2002) Beyond World Cities: Central America in a Global Space of Flows. In: *Area* 342, pp. 139-148.

Godfrey, B.J. & Y. Zhou (1999) Ranking world cities: multinational corporations and the Global urban hierarchy. In: *Urban Geography* 20, pp. 268-281.

Nijman, J. (1996) Breaking the rules: Miami in the urban hierarchy. *Urban Geography* 17, no.1, pp. 5-22.

Sassen, S. (1991) *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Short, J. (et al) (2000) From world cities to gateway cities. In: *City* 4, pp. 317-340.

Taylor, P.J. (2004) *World City Network: A Global Urban Analysis*. London: Routledge.

Wereldstad Berlijn?

Illusies en de ironie van de geschiedenis

Welke zijn de wereldsteden waar sinds de jaren tachtig al zoveel over is geschreven? New York, Londen en Tokyo, vast ook Los Angeles en Parijs. Maar is Berlijn een wereldstad zoals de elites van Berlijn graag wensen? Kan men er zomaar van uit gaan dat de centraal gelegen hoofdstad van de grootste nationale economie van Europa zich automatisch tot wereldstad ontwikkelt? Na de val van de muur had de stad zeker die ambitie, waarvoor men zich heel wat opofferingen getroostte. Heeft de vroegere metropool deze ambitie waargemaakt? En wat heeft dat haar bewoners opgebracht?

ERWIN RIEDMANN

Wereldsteden, dat is de naam die het politiek-economische stedenonderzoek geeft aan het nieuwe stadstype dat zich sinds de jaren tachtig ontwikkelde. Vanuit deze steden wordt controle uitgeoefend over de globale ondernemingen die hun productieproces stoelen op een nieuwe wereldwijde arbeidsverdeling. De wereldstad vertoont een specifieke interne sociale structuur, gekenmerkt door acute sociale polarisering. Aan de ene kant hebben de coördinatie-, financiële- en juridische dienstencentra hooggekwalificeerd en goed betaald personeel, dat er een dure levensstijl op nahoudt. Aan het andere eind van de arbeidsmarkt scheppen deze globale bedrijven in wereldsteden laaggekwalificeerde, slecht betaalde arbeidsplaatsen in reinigings- of bewakingsdiensten, horeca of andere persoonlijke diensten, die de somptueuze levensstijl van het hooggekwalificeerde personeel mede ondersteunen.

Na een lange periode van isolatie werd Berlijn door de val van de muur in de wereldeconomie geworpen. Is Berlijn sindsdien een wereldstad geworden? In dit artikel wordt wat dat betreft fictie van realiteit gescheiden. In de eerste paragraaf beschrijf ik de economische uitgangspositie van Berlijn tot de val van de muur en de daaropvolgende wereldstadhysterie. Dan beschrijf ik hoe de Berlijnse wereldstadambities over de ganse lijn mislukten, om ten slotte toch een Berlijnse economische sector te identificeren met globale reikwijdte, die zich echter onafhankelijk van het wereldstaddiscours en -beleid heeft ontwikkeld.

Wereldstadhysterie

De negentiende-eeuwse industrialisering in Berlijn steunde op de expansie van de textiel-, metaalverwerkende- en elektra-industrie en leidde tot een explosieve verstedelijking. De grootbanken en de in Berlijn gevestigde industrieconcerns verhieven de rijkshoofdstad tot een 'stad van hoofdkwartieren' met een gezamenlijke

Berlijn trekt dan wel wereldwijd bewoners, haar economische daadkracht kent vooralsnog een veel beperktere reikwijdte. (Foto Erwin Riedmann)

kapitaalmacht die in Europa zonder gelijke was en slechts door New York werd overtroffen. Tijdens het Keizerrijk (1871-1918), de Weimar Republiek (1918-1933) en het Derde Rijk (1933-1945) was Berlijn een metropool van wereldrang, maar zonder de economische functie van een wereldstad te vervullen die de nieuwe internationale arbeidsverdeling pas later mogelijk maakte.

Berlijn verloor deze status door de heerschappij van de nazi's, en wel om drie redenen. Ten eerste werd tijdens de door de nazi's ontketende Tweede Wereldoorlog de helft van het woningbestand en een derde van de industriële panden in Berlijn vernietigd. Ten tweede deelden de geallieerden, na de stad te hebben bevrijd van het fascisme, de stad in vier en later twee sectoren op. Deze opdeling dompelde de stad voor lange tijd in een situatie van economische en politieke (maar niet ideologische – denk maar aan de Koude Oorlog) betekenisloosheid. Ten slotte leidde de verdrijvings- en later vernietigingspolitiek van de nazi's tot een decimering van de Joodse bevolking in Berlijn: van 170.000 tijdens de Weimar Republiek naar 5000 in het jaar 1945, en waren er aan het einde van de oorlog amper nog buitenlandse inwoners in de stad. Dit liet in het alledaagse leven, dat tijdens de Weimar Republiek nog door een ontwikkeld internationaal cultuurleven werd gekleurd, een voelbare leegte na. Na de opdeling van Berlijn en in het bijzonder na de bouw van de muur in 1961 verliep de economische ontwikkeling van Oost- en West-Berlijn gescheiden. West-Berlijn, als 'eiland in de rode zee', werd in de ideologische Koude Oorlog tot 'vitruin van het westen' uitgebouwd. Uit angst voor communistische onteigeningen vluchtte het industrieel en financiële kapitaal echter al vanaf 1945 uit zowel Oost- als West-Berlijn naar de Bondsrepubliek. De grote banken trokken naar Frankfurt am Main of Düsseldorf, de verzekeringsondernemingen naar München, Keulen of Hamburg. AEG ging naar Frankfurt am Main, Siemens naar München. Om werkgelegenheid te behouden moesten opulente federale subsidies arbeidsintensieve bedrijven overtuigen in West-Berlijn te blijven. Bovendien werden politieke

instituten uit de Bondsrepubliek naar de stad van de muur verhuisd en grote bedragen in de kunst- en cultuurwereld gepompt. In Oost-Berlijn bouwde de socialistische planeconomie voort op de economische structuur die reeds bestond. De stad concentreerde als hoofdstad en economisch centrum van de DDR de politieke en economische leiding-, managements- en coördinatiefuncties. Deze functies beperkten zich echter tot het nationale territorium: buitenlandse investeerders waren voor 1989 in West- én Oost-Berlijn vrijwel afwezig.

In de verwarring na de val van de muur op 9 november 1989 werden grootse toekomstplannen uitgetekend voor de stad die allen voorspelden dat Berlijn weer zou uitgroeien tot economische wereldmetropool. De beslissing van Daimler Chrysler Services AG en Sony om hun Europese hoofdkwartier naar de Potsdamer Platz te verhuizen, het meedingen van Berlijn naar de Olympische Spelen van het jaar 2000 en de beslissing in 1991 om de voormalig verdeelde stad tot hoofdstad te maken van het herenigde Duitsland gaven Berlijn een 'boomtown'-imago. Ontwikkelingsscenario's schilderden Berlijn af als draaischijf tussen Oost-Europa en het Westen, of, in het licht van een aanhoudende deïndustrialisering als toekomstige 'dienstenmetropool'. Groei prognoses van wetenschappelijke onderzoeksinstituten verwachtten tot het jaar 2010 een bevolkingstoename tussen 0,6 en 1,4 miljoen inwoners voor de stad en daar

bovenop tussen de 300.000 à 600.000 inwoners voor de regio. De vraag naar extra kantooroppervlakte in de regio tot 2010 werd op ongeveer negentien miljoen vierkante meter geschat. De metropool-droombeelden hadden reële gevolgen, vooral op de vastgoedmarkt. Gedurende bepaalde tijd werd er voor kantoorruimtes in Berlijn prijzen per vierkante meter betaald die zelfs de hoogste huurgelden in het bankenkwartier in Frankfurt am Main overtroffen. Van 1990 tot 1998 werden vooral in de binnenstad bijna zeven miljoen vierkante meter kantoren bijgebouwd, via belastingaftrek grootmoedig door de staat gesubsidieerd.

Het toen nog jonge begrip wereldstad werd door de spin doctors van de Berlijnse citymarketing uit zijn politiek-economische context gerukt, van zijn kapitalisme-kritische connotaties bevrijd en in een marketingconcept voor stedelijke groei in tijden van globalisering veranderd. Critici hamerden echter op de negatieve gevolgen van een ontwikkeling tot wereldstad. Net als de groeipologeten namen ook zij de economische groeiprognoses zeer ernstig; deze voedde hun vrees dat de hele binnenstad aan een snel herstructurerings- en gentrificatieproces onderworpen zou worden. Een vertegenwoordiger van de administratie bevestigde hun angsten door in een opmerkelijk openlijke buite spreken van een markante en brutale 'Gründerzeit': de periode van de Duitse economische geschiedenis eind negentiende eeuw waarin startende bedrijven

Berlijn een globale stad? Alvast wel in de fantasie van de publiciteitsindustrie en de politieke klasse... (Foto Erwin Riedmann)

floreerden, en de rol van stadsplanning was te omschrijven als 'goed georganiseerde verdringing'.

De droom aan diggelen

Tegenwoordig, vijftien jaar na de val van de muur, kijkt Berlijn niet bepaald terug op een pijlsnelle klim op de ranglijst van wereldsteden. Integendeel, de stad bevindt zich al enkele jaren in een ingrijpende economische crisis die zich sociaal in hoge werkloosheid en grote armoede vertaalt. De stedelijke groeipolitiek leidde niet alleen tot een economische flop, maar ook tot een rampzalige sociale situatie én een politieke puinhoop.

Toen de nationale staatsubsidies in het begin van de jaren negentig in ijlt tempo werden teruggeschroefd, bleken de arbeidsintensieve bedrijven van West-Berlijn niet bestand tegen internationale concurrentie. Productiecentra werden gesloten of weken uit naar lagelonenlanden. Tegelijk werden de industrie-complexen van Oost-Berlijn vaak onder hun waarde verkocht aan privé-investeerders, uitgebeend en daarna gesloten. De nieuwe eigenaars wilden slechts de concurrentie uitschakelen of het vastgoed te gelde maken. Bovendien waren na de Duitse eenwording veel Oost-Europese opdrachtgevers niet in staat de producten uit Oost-Duitsland in Duitse Mark te betalen. Op deze ingrijpende deïndustrialisering volgde noch een reïndustrialisering, noch de verwachte groei in de dienstensector. De al te grondige deïndustrialisatie van Berlijn ondergraaft immers de voedingsbodem voor diensten aan ondernemingen. Met het uiteenspatten van de droom van een dienstenmetropool begaf ook de daaraan gerelateerde vastgoedbubbel het. In vergelijking met Hamburg, München en Frankfurt am Main zijn in Berlijn de deelsectoren management, belastings- en wetgevingsconsultancy en accountancy merkbaar ondervet tegenwoordig, terwijl Berlijn eruit springt als 'hoofdstad van poetscolleges en private sheriffs'. Berlijn staat in een vergelijking van steden aan de top in de deelsectoren gebouwenreiniging, bewakingsdiensten en kantoorverhuur – want ook de 1,7 miljoen vierkante meter leegstaande kantoren (9,5 procent van het totale aanbod in de eerste helft van 2004) moet steeds opnieuw gepoetst, bewaakt en te huur aangeboden worden.

Bij de val van de muur moest Berlijn zich een plaats verwerven in een stedsysteem waarin de centrale economische functies grotendeels verdeeld waren, maar kon hiervoor, met uitzondering van haar mythische verleden, nauwelijks troeven op tafel leggen. Het is haar dan ook niet gelukt de kansen te grijpen die werden geboden door de nieuwe Oost-Europese markten: Berlijn is geen draaischijf tussen oost en west. Er hebben zich wel sterkere economische banden tussen bijvoorbeeld Polen en West-Duitsland gevormd, maar daarbij wordt haasje-over gespeeld met Berlijn. De exporten van Berlijn naar Polen nemen toe, maar in het totale Pools-Duitse handelsverkeer is het Berlijnse aandeel geslonken. Ook beschikken Berlijnse ondernemingen over slechts minimale controlecapaciteiten. De controlebalans – de verrekening van de controle uit Berlijnse ondernemingen met de controle óver Berlijnse ondernemingen – valt zelfs negatief uit. Het oordeel is eenduidig: Berlijn is géén wereldstad.

Terwijl Berlijn gemeten aan het kerncriterium geen wereldstad is, wijzen alle onderzoeken naar de stedelijke sociale structuur en haar dynamiek uit dat werkloosheid en armoede sterk toegenomen zijn. De ineensstorting van de industrie, maar ook het massale verlies aan banen in de publieke sector, deden de werkloosheid stijgen van ongeveer tien procent in 1991 tot ongeveer negentien procent in 2003. Gemeten aan de vijftig procent, respectievelijk veertig procent toename van het doorsnee equivalent-inkomen leefde in het jaar 2000 negen procent van de Berlijners in armoede en drie procent of ongeveer 100.000 personen in diepe armoede. Deze armen wonen vooral in de westelijke centrale wijken (Kreuzberg, Neukölln, Tiergarten en Wedding) terwijl in de oostelijke gebieden van de binnenstad (Mitte, Prenzlauer Berg en Friedrichshain) gentrification aan de gang is. De arme woongebieden strekken zich uit langs een oost-west-as en naast de gebieden in de binnenstad verarmen sinds kort ook de aangrenzende gebieden van de stadsdelen Spandau in het westen en Marzahn en Hellersdorf in het oosten. Dit wijst niet zozeer op een verdringing, maar eerder op een uitbreiding van de arme bevolking. Dit alles leidde ook tot een politieke catastrofe. In plaats van de endogene

mogelijkheden van de stad door gerichte investeringen te bevorderen, vertrokken in Berlijn vanuit het misverstand dat directe staatsubsidies mobiel kapitaal naar de stad zouden lokken. Zo werden voor het megalomane vlaggenschipproject aan de Potsdamer Platz gronden zo ver onder hun waarde verkocht dat de EU-concurrentiecommissie een nabetaling eiste. Het beleid vermeerde ook het publieke debat door het te verdrinken in oeverloze discussies van geënceneerde 'Stadtforums' of het van de belangrijkste beslissingen gewoon uit te sluiten. De met politici van hoogste rang bezette 'Koordinierungsausschuss für innerstädtische Investitionen' (Commissie voor de coördinatie van binnenstadsinvesteringen) die van 1991 tot 1993 samenkwam als geheime commissie, was verantwoordelijk voor de investeerder-vriendelijke afwikkeling van vijftig megaprojecten in de 'ost-city'. Planningsfouten, gebrek aan democratische controle en inspraak en de feitelijke privatisering van het stadsontwikkelingsbeleid waren het gevolg. "De Berlijnse actoren maakten (...) enkel de economische rationaliteit en daarmee ook de logica van de aangenomen investeerders tot (...) basis van hun beslissingen. Het ziet er naar uit dat zich vooral hier de Berlijnse variant van de 'ondernemende stad' onderscheidt", aldus een observator.

Om te anticiperen op de vermeende investeerderlogica verscherpte men omstreeks het midden van de jaren negentig de repressie van de nieuwe armen in de stad. Privaat-publieke partnerschappen zuiverden centrale publieke pleinen en geprivatiseerde ruimtes zoals stations van personen die vanuit het oogpunt van de ordediensten niet in het stadsbeeld pasten. Daklozen werden door privé-bewakingsdiensten van de spoorwegenmaatschappij of door de nationale grenspolitie verjaagd en naar de rand van de stad gebracht. Op ongeveer dertig door de politie als gevaarlijk bestempelde plaatsen werden alleen al in 1997 naar schatting meer dan 224.000 personen door de politie en private beveiligingsdiensten verwijderd.

Het voorlopige hoogtepunt van deze 'wereldstad'-politiek was de financiële ruïnering van de stad. Het lokale beleid ondersteunde de vastgoed-'boom' niet enkel retorisch, maar ook met het door de banken van het eigen Bondsland ont-

wikkelde financieringsinstrument van een gesloten vastgoedfonds. Dat stelde de deelnemers, haast uitsluitend de politieke klasse zelf, gegarandeerd hoge winsten in het vooruitzicht – desnoods uit publieke middelen. De gefinancierde projecten gingen op de fles zodra de vastgoedbubbel uiteenspatte, maar het Bondsland komt de garanties na en financiert de privé-winsten rechtstreeks met belastinggeld. Het ‘Berlijnse bank-schandaal’ zorgde ervoor dat het land Berlijn ondanks een deficit van meer dan 50 miljard Euro, of 15.000 Euro per inwoner, nog meer schulden ophoopte en ondertussen de budgettaire noodtoestand heeft uitgeroepen. In het kader van een totale neoliberale herstructurering werden sociale staatsinstellingen en -programma’s zoals cultuur en wetenschap massaal afgebouwd en sociale huisvesting en openbare voorzieningen (gas, elektriciteit, watervoorziening, hospitalen, transport, zwembaden) geprivatiseerd. Terecht noemen critici Berlijn, de taal van de citymarketing parafraserend, een stad van talenten, vooral in rotzooi en corruptie.

Mediasector als globale speller

Als konijnen voor de lichtbak staarde de Berlijnse politieke wereld lang naar de ‘wereldwijde spelers’ die de stad met hun hoofdkwartieren gelukkig zouden maken. Achter hun rug en ongemerkt had echter de Berlijnse mediasector, op basis van endogeen potentieel economische functies van globale reikwijdte ontwikkeld. Het media-industriële cluster van Berlijn bestaat uit meer dan 7000 ondernemingen van film, radio, televisie, muziek-, boeken- en krantenbusiness, reclame en design en neemt niet enkel in nationaal, maar ook in globaal opzicht een vooraanstaande positie in. Negentien van de drieëndertig globale mediaondernemingen hebben een vestiging in Berlijn. Daarom hoort Berlijn als ‘globale mediastad’ naast New York, Londen, Parijs, Los Angeles, München en Amsterdam tot de ‘alfagroep’ onder de mediawereldsteden. Berlijn is een knooppunt van creativiteit waar culturele productie en de media-industrie wereldwijde belangen en impact hebben.

Een voorbeeld uit de muziekindustrie maakt duidelijk dat de kwantsprong naar de mondiale mediastad haar wortels heeft in een samenspel van lokale factoren. Het aanbod van leegstaande

gebouwen in Oost-Berlijn was na de val van de muur van centrale betekenis voor de ontwikkeling van de technosubcultuur in de jaren negentig. Informeel gebruik ervan was mogelijk door onduidelijke eigendomsovereenkomsten, falende handhaving van de overheid en later de overbelasting ervan. Van minstens even groot belang was het creatieve potentieel en de informele netwerkvorming onder de producenten. De alternatieve cultuur van de nieuwe sociale bewegingen had al voor de val van de muur veel creatieve jongeren naar Berlijn gelokt. In de muzieksector ontstonden in het spoor van de ‘Neue Deutsche Welle’ en de punk van de jaren tachtig labels, studio’s en zalen, die in de jaren negentig de technosubcultuur als uitgangspunt voor de ontwikkeling van eigen codes, stijlen en media dienden. Eigen clubs, labels en platenwinkels bouwden ten slotte voort op de nabijheid van aangewezen infrastructuur van waaruit de niet-gecodificeerde subculturele wetten getransporteerd en verspreid werden. In het begin stond de subversiviteit en de informaliteit van de technosubcultuur in een gespannen verhouding tot de bedrijfscultuur van de groten in de muziekindustrie. De vestiging van Universal Music Deutschland en MTV Deutschland in het binnenstadsgebied van Berlijn met een hoge subculturele dichtheid wijst echter op een zekere toenadering tussen subcultuur en industrie. Deze is niet enkel ruimtelijk, maar behelst ook de commodificering van subculturele producten in het kader van de globale kapitaalsaccumulatie. “Subcultuur is niet langer enkel tegencultuur, maar ook een ondernemingscultuur van netwerken van winstbeogende kleine ondernemingen,” stelt een student die deze evolutie bestudeerde.

In de schaduw van ‘boom’ en crisis van de stedelijke economie in Berlijn na de Wende hebben innovatieve subculturele milieus en postindustrieel ruimtegebruik ertoe bijgedragen dat er zich een mediasector van mondiale reikwijdte heeft ontwikkeld die Berlijn in een sectorale stadshierarchie naar een topplaats gekatapulteerd heeft. Ironisch genoeg gebeurde deze groei achter de rug van het officiële beleid om. De Berlijnse stedelijke overheid onderschatte de mogelijkheden die geboden werden door de eigen subcultuur en brandmerkte haar zelfs als schadelijk, terwijl haar exogeen

georiënteerde wereldstadbeleid tot een politieke en economische catastrofe met zwaarwegende sociale gevolgen leidde.

Erwin Riedmann is als socioloog verbonden aan de Freie Universität Berlin. Vertaald door Dimitri De Maesschalck.

Literatuurselectie

- Bader, I. (2003) Wechselwirkung zwischen urbanen subkulturellen Bewegungen und der Ansiedelung von Betrieben der Musikindustrie. Von der Berliner Techno- und Clubkultur zur Global Media City. Diplomarbeit am Geographischen Institut der Freien Universität Berlin. In: <<http://ingo.zweibeiner.com>> Laatst bezocht: 28 oktober 2004.
- Eick, V. (1998) Neue Sicherheitsstrukturen im neuen Berlin. “Warehousing” öffentlichen Raums und staatlicher Gewalt. In: *Prokla* 28, no. 1.
- Häußermann, H. & A. Kapphan (2000) Berlin: Von der geteilten zur gespaltenen Stadt? Sozialräumlicher Wandel seit 1990. Opladen: Leske und Budrich.
- Krätke, S. (2001) Berlin: Towards a Global City? In: *Urban Studies* 38, no. 10.
- Krätke, S. (2003) City of Talents? Berlin’s Regional Economy, Socio-spatial Fabric and “Worst Practice” Urban Governance. In: *International Journal of Urban and Regional Research* 28, no. 3.
- Lenhardt, K. (1998) “Bubble-politics” in Berlin. Das Beispiel Koordinierungsausschuß für innerstädtische Investitionen: eine “black box” als Macht- und Entscheidungszentrale. In: *Prokla* 28, no. 1.
- Mayer, M. (1997) Berlin – Los Angeles. Berlin auf dem Weg zur “Global City”? In: *Prokla* 27, no. 4.
- Scharenberg, A. (ed.) (2000) Berlin: Global City oder Konkursmasse? Eine Zwischenbilanz zehn Jahre nach dem Mauerfall. Berlin: Dietz.
- Seiler, G. (1998) Von Subventionsmentalitäten und Metropolenträumen. Reformulierung städtischer Politikformen am Beispiel Berlins. In: *Prokla* 28, no.1.
- TOPOS (2001) Einkommens- und Armutsbericht Berlin 2000. Berlin: Eigenverlag.